

ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ Й МИНУЛОГО

Тетяна Бевз

СОБОРНІСТЬ УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ І ЗАГРОЗИ

У статті окреслено вагомість соборності України для сьогодення. Визначено виклики та загрози для соборності України, які існують у сучасних умовах. Побіжно розглянуто еволюцію ідеї соборності в Україні. Показано позицію політиків та науковців на процеси соборності

Ключові слова: соборність, Україна, виклики, загрози, територіальна цілісність, Акт Злуки.

Tetyana Bevez. The Unity of Ukraine: Challenges and Threats. *The article outlines the importance of the unity of Ukraine for the present. The challenges and threats for the unity of Ukraine, which exist in modern conditions, are identified. The evolution of the idea of unity in Ukraine is discussed at once. The position of politicians and scholars on the processes of collegiality is shown.*

Key words: catholicity, Ukraine, challenges, threats, territorial integrity, Act of unification.

Глобалізаційні процеси сучасного світу є складними, багатовірневими й неоднозначними. Поряд із беззаперечним розширенням глобальних комунікацій і відносин глобалізований світ генерує низку небезпек, викликів і відповідей. Найчастіше виклик – це зовнішній стимул розвитку цивілізації, а відгук – внутрішній (А. Тойнбі). Історія України, як і історія будь-якої держави, має певні алгоритми та певні виклики, які потребують належної відповіді з боку політиків і суспільства [1].

Бевз Тетяна Анатоліївна – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Соборність для України – це єдність багатоманітності, об'єднання навколо спільного стрижня, яким є українська державність, українська ідентичність. Термін «соборність» включає в себе єдність і згуртованість. І хоча різний зміст вкладають у поняття «соборність», «національна єдність», «консолідація нації» чи «національна безпека», однак спільним для них є наявність викликів і загроз в усі історичні періоди. У питанні соборності України варто говорити про символізм цієї дати і розглядати її більш символічно, ніж реалістично. Акт Злуки був актом символічним, декларативним, актом символічності проголошеної 22 січня 1918 р. незалежності та 22 січня 1919 р. – соборності. Однак варто пам'ятати й те, що «символ є така реальність, яка більша за саму себе». Більше того, символ є «цілком визначеним, речовинним фактом», адже «хто здатен збагнути і прийняти символ, не потребує балансу розрахунку покарань, заохочень, вказівок і виправдань» [2].

День Соборності України – символ національного єднання українського народу. Символом єдності східних і західних земель став «живий ланцюг» від Києва до Львова 21 січня 1990 р., який був однією з найбільших у Центральній та Східній Європі масових акцій. Щороку 22 січня на мосту Патона до Дня Соборності та річниці з дня проголошення Незалежності України «живим» ланцюгом об'єднуються два береги Дніпра. «Живі ланцюги» як символи єднання української нації відбуваються у багатьох містах України. Символічний день – 22 січня – визначили для проведення з'їзду у 2018 р. члени Народного Руху України, обговоривши на ньому соціально-економічне та політичне становище у країні і ухваливши низку важливих рішень. Ідея соборності країни поєднується й з ідеями соборності духовності. 22 січня 2018 р. очільники держави спільно з керівниками релігійних організацій країни відзначали День Соборності України [3].

І ще один важливий момент: 22 січня – не лише День Соборності, але й День проголошення IV Універсалом Центральної Ради самостійної, незалежної Української Держави. 22 січня 2018 р. – 100 років Незалежності України. Постає питання, чому 22 січня 2018 р. не було оголошено державним святом? Чому нинішній український парламент не проводить спеціального

урочистого засідання в будинку, де було проголошено незалежність України? Кому зручно применшувати значимість цієї важливої історичної події в нашій історії?! [4]. Аргументи про це представлені досить ґрунтовно у соціальних мережах та Інтернеті, в яких закликається порівняти, як до теми сторіч незалежності своїх держав підійшли в країнах Балтії [5]. Йшлося навіть про те, що влада не хоче гідно відзначати 100-річчя проголошення Незалежності України? [6]. Народний депутат України Г. Гопко наголосила, що «100-річчя нашої новітньої державності – це не просто «кругла дата». Це нагода всією країною ще раз замислитися над тим, що для нас значить наша державність, якою ціною вона нам далася і до чого призводять невивчені уроки історії» [6].

В умовах російсько-української війни, окупації Криму більше символізму та особливої гостроти набуває явище «соборності», адже нині, як ніколи, українцям потрібно об'єднатися заради майбутнього. Актуалізація цього питання досить чітко простежується у меседжах політиків [7], експертів, науковців [8], наукових дослідженнях [9–10], національних [11] та аналітичних [12] доповідях, на різноманітних конференціях, круглих столах, дискусіях та діалогах [13–15].

Мету визначити та обґрунтувати виклики (загрози), переваги, прогнози та пропозицій щодо зміцнення національної єдності й консолідації українського суспільства поставили собі учасники Всеукраїнського круглого столу «Консолідоване суспільство: виклики, прогнози, переваги», який був присвячений Дню Соборності України [13].

Про подолання штучного розмежування між Сходом і Заходом України, між центром і регіонами, між містом і селом, між старшим і молодшим поколіннями українців йшлося на круглому столі «Загрози та виклики соборності України» (м. Переяслав-Хмельницький, 2015). Гаслом його стали слова «Спількування і єднання між собою, починаючи з малих регіонів, дає змогу творити єдину, незалежну, самостійну державу» [14].

Під час діалогу експертів із восьми областей (Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Кіровоградської, Полтавської, Херсонської, Хмельницької та Чернігівської) «Виклики соборності України у 2017 р.» йшлося про виклики щодо цілісності

України, необхідності переосмислення в цьому контексті уроків доби Української революції 1917–1921 рр. та досягнення єдності в політичному та економічному розвитку [15].

Еволюція ідей соборності має давню історію. Зупинимося лише на знакових, з нашого погляду, подіях, не ставлячи за мету проаналізувати увесь соборницький процес. Німецький учений і мандрівник, основоположник антропогеографії Йоган Георг Коль, проїхавши в 1830-х рр. через всю Україну (від Харкова до Перемишля), дійшов висновку, що «хвилево Україна роздерта поміж сусідами. Але матеріал для будови української держави лежить готовий: коли не нині, то завтра з'явиться будівничий, що збудує з тих матеріалів велику і незалежну Українську Державу!» [16]. Більше того, вчений спрогнозував, що «колись велетенське тіло Російської імперії розпадеться й Україна стане знову вільною і незалежною державою. Час цей наближається поволі, але неухильно. Українці є нація з власною мовою, культурою та історичною традицією» [16].

У першому номері часопису УНП «Самостійна Україна» (вересень 1905 р., Львів) був надрукований проект Конституції соборної України за назвою «Основний закон «Самостійної України» Спілки народу українського», в якому визначалися територіальні межі держави, перераховувалися заселені українцями області, з яких вона мала складатися. Всього таких земель – областей було дев'ять: 1. Чорноморська Україна; 2. Слобідська Україна; 3. Степова Україна; 4. Лівобережна Україна, або Гетьманщина; 5. Полісся, або Гайова Україна; 6. Правобережна Україна; 7. Підгірська Україна; 8. Горова Україна і 9. Понадморська Україна [17]. Назва «Україна», яка повторювалася у назвах окремих земель, мала підкреслити територіальну і державну цілісність країни.

З початком революційних подій 1917 р. нового звучання набуло питання: «хто такі українці?» (стаття М. Грушевського «Хто такі українці і чого вони хочуть?») та «що таке Україна?». Волинська газета «Громадянин» у 1917 р. на питання, «що таке Україна і хто такі українці», відповідала «Українці – це ми всі, що живемо на Україні, а Україна – це наша батьківщина, та велика і гарна наша земля, яку ми дуже любимо. На тій землі вкраїнській живе нас, любі земляки, більш як 35 мільонів. Весь той простір широкий, на якому розляглися такі губернії: Чернігівська,

Полтавська, Харківська, Катеринославська, область Кубанська, Херсонська, Київська, Подільська, Волинська, Галичина та приграничні кусочки губернь – Гроденської, Мінської, Курської, Вороніжської, Донщина та Бессарабської – весь той простір є наша Україна» [18]. Тобто, у цей простір включалися етнічні українські землі.

У квітні 1917 р. голова Центральної Ради М. Грушевський у статті «Якої ми хочемо автономії і федерації?» окреслив територію майбутньої автономії України: «Українці хочуть, щоб з українських земель Російської держави була утворена одна область, одна національна територія. Сюди, значить, мусять увійти губернії в цілості, або в переважній частині українські – Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська, Кубанська. Од них треба відрізати повіті і волості не українські, як скажیم, північні повіті Чернігівської губернії, східні Кубанської тощо, а прилучити натомість українські повіті сусідніх губерній, як Хотинський і частини Акерманського Бессарабського, східні частини губернії Холмської, полудневі окрайці губерній Городенської, Мінської, Курської, західні волості Вороніжчини, Донщини, Чорноморської і Ставропольської губерній. Так утвориться територія, де українська людність становить більшість» [19]. Таким чином, поетапно утверджувалася ідея створення соборної України.

22 січня 1919 р. був проголошений Акт Злуки Української Народної Республіки й Західноукраїнської Народної Республіки, що символізувало остаточне об'єднання українських земель у єдину державу: «од нині воедино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина, Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна...» [20]. Єднання УНР і ЗУНР стало природним доказом неминучості відродження соборного українського державного простору. С. Єфремов оцінив соборність як «свято поєднання порізаних досі частин української землі» [21]. У листі до канадських українців, написаному 6 грудня 1919 р., оцінюючи Акт Злуки, М. Грушевський наголошував: «Нарід наш висловив свою волю, щоб Україна була одна, Східня і Західня, Наддніпрянська і Наддністриянська, оден край і оден народ, одно тіло й душа, і нема

чого копірситися в другорядних відмінах сих двох частин нашої єдиної вітчизни, заподіяних неприхильними обставинами нашої історії. Треба підносити і скріпляти все те, що їх єднає та в'яже, а не те, що їх різнить та ділить» [22].

Досить оригінальним було розуміння соборності В. Винниченком, яке він вбачав у тому, що : «Ми дамо вам, брати-галичане, степовий, широкий розмах нашої душі, і візьмемо в вас дисципліну, європеїзм, точний аналіз, і тоді з нас вийде добра нація. Нехай в даний мент ми й не вдержимося, але те, що ми зробили, не загине» [23].

У контексті розгляду еволюції питання соборності доречно звернутися й до рішень Конгресу Трудового Народу України, в яких йшлося про те, що «український народ бажає миру з усіма народами і не має думки забирати під свою владу чужі землі, але він не допустить ніяких замахів від якої не було б держави на свою цілість, самостійність і незалежність» [20]. Актуальність цих слів в умовах російсько-української війни є беззаперечною.

Через десятиліття після проголошення Акту Злуки, характеризуючи здійснене об'єднання республік, М. Шаповал підкреслював, що злука була фіктивною, а розлука реальною, мотивуючи тим, що «наша листопадова революція була соціальною революцією, а в Галичині – тільки національно-політичною. Ми ставили метою соціалізм, а галицька влада – капіталізм, тому вона й висунула вимогу «суверенності ЗУНР, тому утворилось двоєвладдя і тому акт соборності був позбавлений внутрішньої логіки і тому ця соборність восени 1919 року трагічно розпалась» [24]. Відповідаючи на питання, що ж, власне, ми повинні святкувати 22 січня, М. Шаповал дійшов висновку: «По-моєму, святкувати можемо лише проголошення мети, але не святкувати того шляху, яким уряди йшли 22 січня: західний уряд зле зробив, що проголосив у соборності свою «суверенність», а київський зробив зле, що на це погодився» [24]. На його переконання, і самостійність, і соборність можливі лише за умови, коли повстане трудовий люд.

Про загрозу національній і територіальній соборності неодноразово писав М. Грушевський, закликаючи виховувати в українців почуття солідарності, спільності історичної долі, єдності, не роздмухувати різниць, які їх розділяють, «не чіпатися того, що ділить

і роз'єднує поодинокі частини української землі, а пильнувати того, що лучить і єднає їх до купи, і се зміцнювати і розвивати мусимо. Як в житті і традиції, так і в першій великій органі всякої національної єдності й національного розвитку – в національній мові й її культурній, літературній формі. ...Єднатися, концентруватися, а не ділитися, не розбігатися – се повинно бути у всім нашим гаслом» [25]. Слушність цих слів не втрачена й сьогодні.

Сьогодні посилає нові виклики та загрози соборності України. Хочу зупинитися ще на одному важливому моменті, а саме – сприйнятті Дня Соборності до окупації Криму й російсько-української війни й зараз. Так, 22 січня 2013 р. про цей день говорили так: За 20 років навіть у тих регіонах, які були найбільше зросійщені, з'явилося розуміння, що вони належать до України, що вони є українськими громадянами. Сподіваюся, що така ідентифікація – бути українцем – надалі міцнішатиме [26] (А. Павловський, фракція ВО «Батьківщина»).

Попри те, уже й у 2013 р. звучали виклики та загрози, які стояли тоді перед Україною, що мали як *зовнішні*: «на сьогодні є багато зовнішніх сил, які були би задоволені розірвати Україну на шматки, як це було в часи до I світової війни» [26] (А. Павловський, фракція ВО «Батьківщина»); «ми всі прекрасно розуміємо, що Росія не полишила своїх імперських домагань щодо України. Ми розуміємо, що нашу державу намагаються розірвати на шматки, використовуючи всі ці міфи про схід і захід, про те, що Україна – це неповноцінна держава» [26] (А. Ілленко, фракція ВО «Свобода»); так і *внутрішні чинники*: «упродовж останніх трьох років ми бачимо, що теперішня влада іде абсолютно зворотним шляхом, шляхом не об'єднання України і українців, а шляхом фактично розривання нашої нації і держави на шматки і створення двох паралельних держав: однієї – для невеличкої групи осіб, які сьогодні дорвалися до влади, і другої – для решти громадян» [26] (П. Розенко, фракція «УДАР»); «загроза соборності України є в першу чергу від деяких політиків, які не зацікавлені в існуванні України як держави, які свідомо провокують конфліктні теми, які свідомо не розвивають українську економіку. Йдеться про низку політиків із ПАРТІЇ РЕГІОНІВ, яка, на жаль, сьогодні при владі» [26] (О. Продан, фракція «УДАР»). Певним підсумком звучать

слова: «як і останні тисячу, років найбільша загроза для Української держави – в самій державі. Це – наша безвідповідальність, наша лінь, корисливість і чвари» [26].

Ішлося й про необхідність єднання України: «Наразі потреба єднання регіонального, яке було задеклароване у 1919 р. під час Акту Злуки, на жаль, для України досі є актуальною» [26] (О. Доній, позафракційний); «І гасло, популярне під час Помаранчевої революції, «Схід і Захід – разом!» потребує постійного впровадження, достатньо ретельної, тонкої роботи – як з боку держави, так і з боку суспільства. Адже ворогів української незалежності у світі, на жаль, дуже багато. У тому числі – і п'ята колона всередині країни, яка працює на знищення державності. Тому працювати над міжрегіональним єднанням безперечно потрібно» [26]. «Єдине, у чому ми сьогодні об'єднані всі, незважаючи на місце проживання – чи то на заході, чи то на сході, на півночі, чи на півдні – це несприйняття цієї влади, яку ми зараз маємо. І сьогодні у нас на порядку денному стоїть ідея об'єднання зусиль, щоби змінити цю ситуацію» [26] (П. Розенко, фракція «УДАР»).

Доречним буде нагадати, що посягання на територіальну цілісність України, її соборність постійно звучить у меседжах російських політиків, офіційних осіб, журналістів. Так, у 2010 р. віце-спікер Державної думи Росії В. Жириновський заявив, що в 2014 р. Південно-Східна Україна має стати Південно-Західним федеральним округом Росії. А у 2013 р. президент Росії В. Путін у своїй приватній бесіді з екс-президентом США Д. Бушем сказав, що Україна в її сучасних кордонах є штучним політичним утворенням, а її південно-східні регіони – це історично російські землі.

Проекти поділу України в інтерпретації російських політиків мають різні модифікації. Зокрема, В. Жириновський наприкінці березня 2015 р. зазначав: «Щоб уникнути громадянської війни, Україну цілком можна розділити на три держави. Мирним шляхом, за участю міжнародних організацій визначити Галичину зі столицею у Львові, Малоросію – в Києві і Новоросію – в Одесі чи Харкові. А разом їх народам жити не вийде, ось війна і точиться» [27].

Дещо цинічно прозвучали 15 січня 2018 р. слова міністра закордонних справ Російської Федерації С. Лаврова про те, що «ми (Російська Федерація – Т. Б.) продовжуємо поважати територіаль-

ну цілісність України (підкреслення – Т. Б.) в тих кордонах, які склалися після референдуму в Криму і після возз'єднання Криму з Російською Федерацією» [28]. Більше того, він нагадав, що «ми так і не застосовували і не загрозували Україні ядерною зброєю, тому ніякого порушення меморандуму не відбулося. А паралельно з меморандумом Україна в окремій заяві взяла на себе зобов'язання не заохочувати расистські, неонацистські тенденції» [28]. Таких заяв чимало, як і різноманітних пропагандистських ток-шоу, художніх творів та публікацій.

На жаль, у нинішній Україні є чимало політиків і навіть окремих політичних сил, які не лише заперечують значення української соборності, але й свідомо її підривають.

Науковий інтерес на події чи явища завжди представляє позиція «Іншого». Німецький історик *Карл Шльогель**, автор книги «Український виклик. Відкриття європейської країни», оцінюючи події 2014 р., зазначив: «Після Криму просто не міг повірити, що це сталося – це був для мене шок. Я ніколи не думав, що пострадянська Росія – дуже проста річ, але я не міг уявити собі, що президент Росії почне відкриту агресію проти України» [29]. З іншого боку, стверджував, що Майдан дав відповідь на запитання, як можна створити політичну націю на основі дуже різних частин України [30].

Швейцарська журналістка, співавторка книги «Україна. На межі» Анна-Лена Лаурен зазначила: «Викликом для українського президента є звести місток між різними частинами України і зробити так, аби вони працювали разом. Оскільки країна така різна і розрізнена, то неможливо, щоб нею міг правити тиран. І це дуже добре для демократії» [31].

Згідно з матеріалами Національної доповіді НАН України «Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі» загалом ідея соборності є панівною в країні – 71% усього населення, зокрема 87% мешканців західних

* У 2014 року К. Шльогель офіційно відмовився від медалі Пушкіна – почесної нагороди, якою Росія вшановує іноземців за заслуги перед російською культурою. Це був його особистий протест проти анексії Криму та війни на Донбасі.

областей підтримують єдиний і унітарний державний устрій України. Найбільша ж кількість прихильників федеративного устрою виявилася на Донеччині – це менше половини, точніше, 46% населення області [32].

В умовах сучасних викликів і загроз соборності України нової актуальності набуває ідея всеукраїнства, висловлена М. Грушевським на початку ХХ ст: «Всеукраїнство, або український універсалізм – тісне єднання всіх частин української землі і підпорядкування всіх ріжниць, які їх ділять, спільній і єдиній цілі – національному розвою, являється кінець кінцем не тільки бажаним само для себе – ідеально, так би сказати, але й для потреб місцевого життя її частин, для її близьких цілей і завдань» [33].

Виклики для сучасної української соборності: невизначеність національної ідеї, слабкість внутрішньоекономічних зв'язків, низька мобільність населення, загроза зовнішньої інтервенції та дискредитація ідей Революції Гідності, розвал армії, несформованість політичної еліти та відсутність у неї єдиного бачення щодо майбутнього Української держави – корупція, яка гальмує і без того повільний темп здійснюваних в Україні реформ, зокрема, в частині децентралізації, негативний інформаційний вплив як ззовні, так і всередині держави, неоднозначне трактування історичного минулого окремих регіонів України, призвели до поразки українських державних починань загалом.

Питання Донбасу та Криму змусило українців по-новому поглянути на значення Дня Соборності. Гаслом нової соборності, що об'єднає людей, може стати «свобода, мир і якість життя» [34]. Соборність України – це її єдиний спосіб існування в безумовному просторі і часі. Маємо гідно відповідати на всі виклики часу. Політичні сили повинні робити все можливе для збереження цілісності України

Збереження територіальної цілісності нашої країни, зміцнення єдності її регіонів, розмаїтість і відмінність яких склалися внаслідок об'єктивних історичних обставин, і надалі залишається не тільки актуальним, але й невідкладним завданням. У зв'язку з цим консолідує, об'єднуюче значення соборності просто не оцінимо.

1. Злука, або «Душу й тіло ми положим за нашу свободу». URL: <https://opinion.biz.ua/2018/01/22/zluka-abo-dushu-j-tilo-mi-polozhim-za-nashu-svobodu/>

2. Мамардашвили М., Пятигорский А. Символ и сознание. URL: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/3193/3197>

3. Церкви взяли участь у державних заходах з нагоди Дня соборності України. 22.01.2018 URL: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/38-703-cerkvi-vzyali-uchast-u-derzhavnix-zahodax-z-nagodi-dnya-sobornosti-ukrayini.html

4. 22 січня – 100 років Незалежності України. Чому така тиша на офіційному рівні? 20.01.2018. URL: <http://expres.ua/news/2018/01/20/281083-22-sichnya-100-rokiv-nezalezhnosti-ukrayiny-chomu-taka-tysha-oficijnomu-rivni>

5. Гайдукевич В. 100 років модерній незалежності. 22.01.2018 https://24tv.ua/blog_sotsmerezhi_tag5435

6. Гопко Г. Влада не хоче гідно відзначити 100-річчя проголошення незалежності України? 19.01.2018. URL: <https://zik.ua/news/2018/01/19/vlada-ne-hoche-gidno-vidznachaty-100richchya-progoloshennya-nezalezhnosti-1248305>

7. Порошенко з нагоди Дня Соборності України: «Ми всі різні, але нас об'єднують спільні цінності й устремління». URL: <https://www.5.ua/suspilstvo/poroshenko-z-nahody-dnia-sobornosti-ukrainy-my-vsi-rizni-ale-nas-obiednuut-spilni-tsinnosti-i-ustremlinnia-163462.html>

8. Лібанова Е. «Україна єдина» – це мета, а не гасло. URL: https://dt.ua/columnists/ukrayina-yedina-ce-meta-a-ne-gaslo-203703_.html

9. Кармазіна М., Бевз Т., Ротар Н., Нападиста В. Виклики й інтеграційні перспективи України в контексті російської агресії в Криму та Донбасі: аналіз оцінок зарубіжних аналітиків і експертів. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 184 с

10. Розумний М. М. Виклики національного самовизначення: монографія. Київ : НІСД, 2016. – 196 с.

11. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі (національна доповідь) / [Лібанова Е. М., Горбулін В. П., Пирожков С. І. та ін.]; за ред. Е. М. Лібанової. Київ: НАН України, 2015. 363 с.

12. Донбас у системі інформаційної безпеки держави: регіональні особливості, зовнішні виклики, інструменти боротьби з антиукраїнською пропагандою / Аналітична доповідь. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 196 с.

13. Всеукраїнський круглий стіл до Дня Соборності України. URL: <https://www.ipkkk.in.ua/kruglyi-stil-sobornist-01-17>
14. Круглий стіл «Загрози та виклики соборності України». 22.01.2015. URL: http://phmzosh1.at.ua/news/kruglij_stil_zagrozi_ta_vikliki_sobornosti_ukrajini/2015-01-22-141
15. Виклики соборності України у 2017 році: діалог експертів із восьми областей. URL: https://www.cult.gov.ua/news/vikliki_sobornosti_ukrajini_u_2017_roci_dialog_ekspertiv_iz_vosmi_oblastej/2017-01-22-7762
16. Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. Київ, 1992. С.200.
17. Жук А. Лубенська конституція Української Держави // Сучасність. 1961. №11. С. 104–106.
18. Громадянин (Житомир). 1917. 5 серпня.
19. Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації? // Хто такі українці і чого вони хочуть? Київ, 1991. С.126.
20. Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. С.107.
21. Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 pp.): У двох т. / С. Єфремов. Київ, 2014. Т. 2. С. 320.
22. Грушевський М. Лист до канадських українців // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. Київ, 1992. С. 266.
23. Шанування галичан в Українському клубові // Україна. 1919. 24 (11) січня.
24. Шаповал М. 22 січня (спомини і висновки) // Трудова Україна. Прага, 1932. №9. С. 8.
25. Грушевський М. Галичина і Україна // «І». Незалежний культурологічний часопис. 2002. Ч. 23. С. 186–187.
26. Дмитрук Н., Шарпінська І. Депутати про День Соборності: Проблема українців у тому, що визначні історичні дати вони сприймають як ритуал. 22.01.2013. URL: <http://tyzhden.ua/Politics/70388>
27. Жириновский: Пора начинать раздел Украины на Новороссию, Малороссию и Галицию. 24.03.2015. URL: <http://www.politnavigator.net/zhirinovskij-pora-nachinat-razdel-ukrainy-na-novorossiyu-malorossiyu-i-galiciyu.html>
28. Лавров разразился баснями о суверенитете Украине и Budapestskij memorandum. 15.01.2018. URL: <https://politeka.net/news/569722-lavrov-vibuhnuv-bajkami-pro-suverenitet-ukrayini-i-budapeshtskij-memorandum/>
29. Письменник Карл Шльогель: Я тільки після Майдану зрозумів, що Україна не провінція Росії. 18.05.2017. URL: https://espreso.tv/article/2017/06/18/karl_shlogel

30. «Україна – це Європа в мініатюрі» – інтерв'ю з німецьким істориком. 09.12.2016. URL: <https://hromadske.ua/posts/nimeckii-istorik-karlshlogel-knizhka-ukraina>

31. Мелетич Н. Анна-Лена Лаурен: Для мене Україна – це європейська країна. 29.11.2013. URL: <http://litakcent.com/2013/11/29/anna-ljena-lauren-dlja-mene-ukrajina-ce-jevropejska-krajina/>

32. Дослідження: Більше 70% українців – за унітарну державу і проти федералізації. URL: <https://www.5.ua/suspilstvo/doslidzhennia-bilshe-70-ukraintsiv-za-unitarnu-derzhavu-i-proty-federalizatsii-109168.html>

33. Грушевський М. На українські теми. З новорічних думок // Літературно-науковий вістник. 1910. Т. ХІІ. Кн. 1. С.56.

34. «Відчепіться від нас» – Палій про нове гасло української соборності в час війни. 21.01.2017. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28246877.html>